

КОНЦЕПТ ПЕРСОНАЖ ЯК СОЦІАЛЬНО ЗУМОВЛЕНА МЕНТАЛЬНА МОДЕЛЬ

Оксана Гураль

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
govdox@yahoo.com*

Стаття присвячена проблемі лінгвокогнітивного моделювання концепту ПЕРСОНАЖ на матеріалі англійського постмодерністського роману. Концепт ПЕРСОНАЖ розглянуто як результат взаємодії соціально зумовленої читацької когнітивної бази і тексту твору. Предметом дослідження є лінгвокогнітивні механізми реконструкції цього концепту. Концепт ПЕРСОНАЖ постає градуальною категорією, одиничні реалізації якої розміщуються на осі між двома полюсами ПЕРСОНАЖ РЕАЛІСТИЧНИЙ :: ПЕРСОНАЖ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ. Динаміку концепту у тексті постмодерністського роману розкрито за допомогою теорії схем, уточнено методику виокремлення його схем-складників, а також розглянуто композиційну та змістову специфіку концепту ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ПЕРСОНАЖ як маркованого члена опозиції.

Ключові слова: когнітивна поетика, теорія схем, концепт, постмодерністський текст, нарративна стратегія.

Когнітивно-дискурсний підхід до вивчення феномену персонажа в наративі постмодерністського твору передбачає здійснення поетико-когнітивного аналізу з урахуванням широкого соціокультурного контексту. У межах домінантної на сьогодні антропоцентричної парадигми художній текст тлумачать як комунікативну подію, аналіз якої передбачає застосування міждисциплінарного підходу. Текст постає у процесуальному аспекті, при цьому «структурна модель його опису як самодостатнього герменевтичного утворення стає недостатньою, що висуває потребу врахування соціальних обставин спілкування і рис комунікантів» [1: 89]. Сучасні наукові розвідки в галузі когнітивної поетики О. А. Бабелюк, О. П. Воробйової, Д. Германа, Е. Семіно, П. Стоквелла, Р. Цура присвячені процесу рецепції художньої літератури в динаміці читацького досвіду.

Натепер існують спроби когнітивного моделювання вузьких категорій персонажів на базі прозових творів різних жанрів. Вибір концептів антропоморфного порядку в попередніх дослідженнях визначався, передовсім, професійною сферою діяльності (концепт злочинець, концепт творча особистість) чи особистими ролями персонажів (концепт жінка). При цьому використовувалась методика фреймового моделювання (І. С. Горобець, О. Г. Скідан), методика моделювання польової структури концепту (Н. А. Паскова), або ж увага дослідників обмежувалась ключовими концептуальними домінантами персонажів (Я. О. Бондаренко, Г. М. Огаркова). Досі немає комплексного дослідження процесу побудови концепту вигаданої людини на матеріалі англійського постмодерністського твору. Вирішити поставлене завдання можна через поєднання здобутків теорії схем, що активно застосовують у сучасній західній когнітивній та нарративній поетиці Дж. Кулпепер, Р. Шнайдер, Е. Семіно, та

напрацювань українських дослідників у цій галузі – І. А. Бехти, В. Г. Ніконової, А. М. Приходька. У межах нашого дослідження концепт ПЕРСОНАЖ (КП) постає соціально та культурно зумовленою читацькою ментальною моделлю, що є результатом взаємодії когнітивної бази читача і тексту експериментального твору.

Актуальність дослідження зумовлена потребою напрацювання методики реконструкції концептів художнього твору з урахуванням фактора читача, людського когнітивного апарату в межах антропоцентричності сучасної наукової парадигми.

Метою дослідження є комплексне вивчення механізму реконструкції концепту ПЕРСОНАЖ, яке охоплювало б весь спектр персонажів у романах окремого письменника-постмодерніста. Поставлена мета зумовлює такі завдання: 1) розкрити передумови концептуального моделювання семантичного простору художнього тексту; 2) окреслити динаміку розгортання концепту ПЕРСОНАЖ у світлі теорії схем; 3) обґрунтувати методику реконструкції схем-складників концепту ПЕРСОНАЖ; 4) виявити композиційну специфіку текстового втілення концепту ПЕРСОНАЖ у постмодерністському романі; 5) описати змістові аспекти текстової реалізації концепту ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ПЕРСОНАЖ.

Передумови концептуального моделювання семантичного простору художнього тексту

Проблема вивчення рецепції тексту є складною, оскільки ментальні процеси читача не піддаються безпосередньому спостереженню. «Завжди буде зберігатися дистанція між конкретним читанням індивідуальних читачів та теоретичними конструктами-абстракціями, що базуються на окремих прочитаннях» [2: 482]. Концептуальне моделювання передбачає пошук концептів, експлікованих різнорівневими мовними одиницями, у яких відображено повідомлення автора. Тож створення та рецепцію твору-повідомлення трактуємо в межах комунікативного акту АВТОР → ТЕКСТ → ЧИТАЧ. За допомогою системи мовних та контекстуальних сигналів, які в міру свого формального вираження прогнозують адекватну реакцію адресата, текст втілює комунікативно-прагматичну стратегію свого автора [3: 8], йому відводиться роль «механізму, що запускає когнітивні процеси свого сприйняття» [4: 28]. Завдання інтерпретатора полягає в тому, щоб максимально повно декодувати авторське повідомлення, за умов, коли процес читання містить об'єктивні і суб'єктивні складові.

Засади феноменологічного підходу до вивчення тексту ще в 30-х роках попереднього століття сформував представник Львівсько-Варшавської школи Р. Інгарден, а також теоретики Констанської школи В. Ізер, Г. Р. Яусс. Це квалітативний підхід, що намагається дати відповідь на те, як і чому та чи інша текстова риса дозволяє прогнозувати текстовий ефект. Когнітивний поворот у мовознавстві створив можливість для об'єктивації інтуїції читача-інтерпретатора через схематизацію попереднього читацького досвіду. Когнітивна база читача, уніфікована у схемах, аналогах ментальних операцій, є вирішальним компонентом у процесі набуття та прирощення смислу тексту твору, заповнення «точок невизначеності» [5: 39]. «Сенс літературного твору – в мові твору, та існує незалежно від ставлення читача до нього та передусім йому. При цьому він є функцією реакції читача на цей текст і поза цією реакцією не може бути точно описаним» [6: 73].

Динаміка розгортання концепту ПЕРСОНАЖ у світлі теорії схем

У нашому дослідженні однакової ваги надамо обом чинникам: когнітивній базі читача і тексту твору. Ця позиція є головною для так званого комплексного,

«змішаного підходу» [7; 8]. Персонаж наділений особистістю до тієї міри, якою особистість є схемою, відомою нам з життя та літератури. Текст постмодерністського роману, що характеризується ризоматичністю, нонієрархічністю, гіпертекстовістю, амбівалентністю, метафікційністю, діалогічністю, є площиною перетину дискурсних стратегій, спрямованих і на перешкодження, і на сприяння читацькій інтерпретації в процесі побудови концепту персонаж. У роботі застосовуємо комплексну методичку реконструкції концепту, що поєднує здобутки західної когнітивної поетики (Дж. Кулпепера, Р. Шнайдера) з останніми напрацюваннями українських дослідників (І. А. Бехти, В. Г. Ніконової, А. М. Приходько) у цій галузі. Процедури концептуального аналізу в рамках теорії схем, теорії когнітивної метафори, а також теорії образів-схем поєднано на різних етапах з більш традиційними методиками контекстуально-інтерпретаційного, наративного, стилістичного, а також компонентного аналізу.

Динаміка розгортання окремих реалізацій концепту ПЕРСОНАЖ в текстах романів М. Аміса змодельовано за допомогою тривірневої моделі особистості Т. ван Дейка [9; 10], Дж. Кулпепера [11], напрацьованої на основі емпіричних досліджень з когнітивної психології. Модель складається з категорій трьох рівнів: **макрогрупових, соціальних та особистих ролей**, при цьому категорії соціальних ролей формують когнітивно значущий базовий рівень. Це – центральні схеми, що є ключовими в процесі побудови концепту ПЕРСОНАЖ. В основі застосування такої моделі до художнього тексту лежить постулат про *міметичне упередження* [12: 261] – інтерпретація персонажів художнього твору відбувається аналогічно до інтерпретації людей у реальному житті, де сприйняття іншого лежить у площині трактування його як репрезентанта тієї чи іншої соціальної макро- чи мікрогрупи. Чинники, що задіяні в читацькій активації схеми в конкретному випадку, це – текстові дані; культурний досвід читача; специфічні контекстуальні чинники (теперішня ситуація читача та цілі читання); частота та свіжість схем, яким вона була раніше піддана [13: 161]. Термін *схеми* тлумачимо як «добре інтегровані шматки знань про світ, події, людей та дії. Схема є складним кластером концептів вищого рівня з мережею відносин, що консолідує ці концепти, які, за припущенням, складають структуру довготермінової пам'яті» [14: 352]. *Схеми* є «ментальними репрезентаціями типових випадків. Їх використовують в дискурсі, для розуміння суті описаного випадку. Контекст чи ключове слово активізує схему в мозку для проникнення в смисл дискурсу. В цьому розумінні *схеми* є нормами, а факти – девіаціями» [15: 11].

Щоб проаналізувати та пояснити читацькі очікування щодо персонажів, вміст соціальних схем пропонують класифікувати на три групи: *особисті категорії (personal categories)*: преференції, інтереси, риси, цілі; *категорії соціальних ролей (social role categories)*: ролі спорідненості, професійні ролі, ролі стосунків; *категорії групового членства (group membership categories)*: гендер, раса, клас, вік, національність, релігія [11: 75]. Їхній діапазон поширюється від індивідуальних до більш загальних, і формує тривірневу ієрархію категорій на зразок категорій, що їх запропонував Е. Рош [16]. Когнітивно важливим *базовим рівнем* є *середній рівень соціальних ролей*, оскільки такі категорії є багаті на атрибути, але не перенасичені ними, і є добре розрізняваними одні від одних. Літературні знання є ще одним джерелом сприйняття персонажа: читачі формують жанрові очікування через контакти з художньою літературою, з формальною літературною освітою, що є частиною всього процесу соціалізації [17].

У дослідженні було використано гіпотезу когнітивної реконструкції концепту ПЕРСОНАЖ західних дослідників (П. Стоквела, Дж. Кулпепера, Р. Шнайдера), згідно з якою текстова інформація, взаємодіючи із читацькою когнітивною базою, вступає у процеси взаємодії чотирьох типів, які можна змодельовати за допомогою теорії схем. Текст художнього твору може створювати умови для ствердження вже наявних схем і стереотипів читача, тобто побудови КП шляхом *категоризації*; для їхньої модифікації – формування КП шляхом *індивідуації*; для поміщення КП в рамки наявних схем з подальшим відхиленням їх та одночасним добром інших, більш адекватних – реконструкції КП шляхом *рекатигоризації*. У випадках повної відсутності відповідних схем у свідомості читача, наявності інформації несумісної зі стереотипними схемами, процес побудови КП відбувається шляхом поелементного «збирання» та інтеграції інформації щодо персонажа з тексту – побудови КП шляхом *персоналізації* [17].

Тексти дванадцятьох романів М. Аміса ми проаналізували на предмет визначення структури спектра одиничних реалізацій концепту ПЕРСОНАЖ (497 одиниць), що дало змогу з'ясувати специфіку реконструкції окремих типів КП та критерії зарахування їх до категорій ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ :: РЕАЛІСТИЧНИЙ. Відзначимо, що існує стійка тенденція до інтерпретації другорядних та епізодичних персонажів шляхом категоризації, а головних – шляхом персоналізації.

Найчисленнішим із реалізацій КП у тексті постмодерністського роману є тип КП, побудованих шляхом категоризації (234 одиниці). Сюди зараховуємо ментальні моделі найменш вагомих для розвитку сюжету епізодичних персонажів. Їх функцією є створення соціального тла існування протагоніста, експлікація його особистих параметрів, імітація реальної дійсності у світі вигадки, що сприяє встановленню розуміння. Ці концепти зараховуємо до категорії РЕАЛІСТИЧНИЙ ПЕРСОНАЖ. До прикладу, концепт Місіс Роулф побудований шляхом категоризації, оскільки інтерпретується за допомогою типової комбінації схем: [OLD; WOMAN; NEIGHBOUR; WIDOW]: «Mrs Rolfe, the old dame on the top floor [вік: OLD, стать: WOMAN]. It's half after five and she's half in the bag. It's sweet sherry she's drinking: the biggest bang for the buck [звичка: GOING TO BED EARLY, DRINKING SHERRY]. Mr Rolfe died many years ago and she's quietly splashing her way through a widowhood that's lasting longer than her marriage [роль особистих стосунків: WIDOW]» [30: 37]. «Trader, Jennifer, Mrs Rolfe: They were neighbourly. Jennifer ran errands for her. If she needed something heavy shifted, Trader would shift it. They kept a spare key for her. She kept a spare key for them [роль особистих стосунків: NEIGHBOUR]» [30: 38].

Найменш численним типом є КП, побудовані шляхом персоналізації (11 одиниць). Сюди зараховуємо КП, що є втіленням авторського новаторства, персонажів-артефактів. Вони є когнітивними моделями протагоністів романів та репрезентують категорію ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ПЕРСОНАЖ. Ризоматична структура таких концептів визначає нелінійний розвиток сюжету, а обсяг експлікації може дорівнювати обсягу всього роману. Процес персоналізації зумовлений авторською стратегією дефаміляризації, що втілюється в тактиках затримки текстових ключів, розщепленням персонажа на дві чи більше ідентичностей, створенням суперечності між актуальним і текстовим світом, введенням персонажа лексичним експлікатором-оказіоналізмом, розкриття змісту якого поступово відбувається у тексті твору.

Проміжну зону займають КП, побудовані шляхом індивідуації (154 одиниці) та рекатигоризації ключових схем (98 одиниць). Частина з них репрезентує концепт ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ПЕРСОНАЖ: містить композиційні та змістові маркери, що зумовлюють особливості його екстеріоризації в тексті твору. Для іншої частини КП характерна відсутність таких маркерів. Їх трактуємо як репрезентантів концепту РЕАЛІСТИЧНИЙ ПЕРСОНАЖ.

Для когнітивного процесу індивідуації характерне наповнення КП низкою індивідуально-специфічних схем-складників або ж надання одного концептуального атрибута, що виокремлює цей КП з-посеред інших. КП Бездомний Джон (*HOMELESS John*) з роману М. Аміса «*Yellow Dog*» формується шляхом індивідуації. Концепт має в основі лише декілька схем [соціальна роль: HOMELESS; роль родинних стосунків: SON; особисті риси: RUDE, SUCCESSFUL; особисті інтереси: PUB]. Ключовою схемою є схема HOMELESS (бездомний жебрак), що есплікується лексичним шляхом – багатократним повторенням (14 разів) лексичного експлікатора «homeless» [31: 30]: «*Can you spare some change, sir? Asked the man with the HOMELESS sign*» [31: 29]. Оразу ж схема зазнає модифікації [HOMELESS → NOT HOMELESS]: «*Soon afterwards Homeless John went home, with his HOMELESS sign*» [31: 30]. Насправді Джон не бездомний – жебракування є для нього роботою, яка приносить задоволення і стабільний дохід: «*My sign's like a breath of fresh air*» [31: 30]; «*The sign's just the tool of my trade. And it's why I'm a superstar out there: top boy. Made a fortune last week*» [риса: SUCCESSFUL] [31: 30]. Когнітивний дисонанс створюється невідповідністю імені персонажа його справжній соціальній ролі, тож виокремлює його з ряду типових та зумовлює реконструкцію цього КП за допомогою процесу індивідуації.

Концепт ПЕРСОНАЖ Аглік (*Uglik*), наглядач-садист з роману М. Аміса «*House of Meetings*» формується шляхом рекатигоризації: ключова схема цього КП зазнає модифікації [професійна роль: JANITOR → CONVICT]. Початкова схема професійної ролі: [JANITOR] актуалізується лексичним експлікатором-арготизмом «pig» (синонімом лексеми-імені «janitor») [32: 88]. Водночас відбувається наповнення КП схемами особистих параметрів [риса: SEMILITERATE, SUBNORMAL, VICIOUS, AGGRESSIVE, EMPOWERED, SHAMELESS; хобі: REFINED VIOLENCE; звичка: ALCOHOLISM]. Згодом текстова інформація забезпечує додаткову схему особистого рівня [фізичний стан: CRIPPLE] – обморозивши руки у стані алкогольного сп'яніння Аглік стає калікою [32: 95]. Внаслідок протистояння між в'язнями та наглядачем, останнього покарано до ув'язнення в концентраційному таборі на золотовидобувних шахтах. Відбувається відхилення ключової схеми та добір більш адекватної [професійна роль: JANITOR → CONVICT]: «*He mined no gold, and so earned no food, with the consequence that he became a more or less instant shiteater, and – necessarily – an all-fours shiteater at that. He died of starvation and dementia within a month*» [32: 96]. Лексичний експлікатор «an all-fours shiteater» є арготизмом на позначення в'язня, що має найнижчий та найбільш принизливий статус серед інших, остання схема зазнає конкретизації: [CONVICT → SHITEATER → ALL-FOURS SHITEATER]. Тож КП Аглік будується шляхом триетапної рекатигоризації [JANITOR → CONVICT (SHITEATER → ALL-FOURS SHITEATER) → DEAD MAN].

Методика реконструкції схем-складників концепту ПЕРСОНАЖ

Процес читання художнього твору у фокусі нашого дослідження привіюється до комплексу процедур збору даних щодо персонажа, що передбачають врахування чинника літературного контексту. Для побудови концепту ПЕРСОНАЖ рухаємося від

тексту до концепту. При цьому концепт є об'єктом аналізу, його кінцевою метою, а водночас інструментом моделювання денотативно-конотативного поля тексту. Процес реконструкції текстових концептів нерозривно пов'язаний із декодуванням авторських стратегій висунення. Теорія висунення, яку започатковано у працях російських формалістів та вчених Празької лінгвістичної школи, отримала подальшу розробку та емпіричне підтвердження у роботах М. Ріффатера, В. ван Піра, Дж. Ліча, І. В. Арнольд. Формалісти вважали феномен «остранение» результатом функції літератури щодо відновлення свіжості відчуттів, яка вже стала узвичаєною та автоматизованою, і бачили завдання художньої літератури в тому, щоб «зробити речі дивними, заставити читача побачити їх по-новому» [18: 15]. Для адекватного донесення власного задуму читачеві письменник, на думку М. Ріффатера, «повинен контролювати декодування самим закодуванням, намагаючись повернути увагу читача до тих елементів мовленнєвого ланцюжка, які видаються йому важливими, і зробити так, щоб вони не вислизнули навіть при найбільш поверховому читанні» [6: 73]. Висунення досягається через *девіацію* та *повтор*. «Висунення може бути *якісним* (qualitative) – девіацією від мовного коду в цілому, порушенням правил чи конвенцій англійської мови, та *кількісним* (quantitative), відхиленням від певної очікуваної частоти» [19: 39]. Іншою є позиція М. Ріффатера: трактуючи відхилення від мовної норми як нечітке та двозначне явище, він пропонує замінити норму *контекстом*. «Можна вважати надзвичайно плідною гіпотезу про те, що контекст відіграє роль норми і що стиль створюється відхиленням від неї» [6: 85]. Перцепційну висунутість профілізованих рис у низці емпіричних досліджень цього феномену відзначили М. Ріффатер, Д. Міялл, М. Шорт, В. ван Пір. Вважаємо обидва підходи взаємодоповнювальними: висунення текстових фрагментів на тлі тексту здійснюється шляхом свідомого використання автором стилістичного ефекту, що реалізується через створення контрасту «текстовий елемент :: мовна норма» чи «текстовий елемент :: текстовий фон». Тож може втілюватися на різних текстових рівнях. Отож, художній твір розуміємо як систему, керовану на всіх рівнях – від фонографічного до текстового, принципом висунення. Сюди зараховуємо висунення текстових фрагментів шляхом збільшення частоти вживання окремих мовних одиниць, а також висунення з використанням засобів тропеїки, оказіоналізмів, синонімічних рядів, алюзій, паремій, графічних та візуальних засобів.

Процедура побудови КП має вихідною точкою ідентифікацію референційних засобів у тексті, які означають окрему сутність. При цьому має бути виконана мінімальна умова – можливість атрибуції бодай однієї риси персонажа. Ім'я персонажа є одночасно й іменем концепту ПЕРСОНАЖ, що служить центром акумуляції схем-складників. Ім'я виконує функції імпліцитного засобу актуалізації схем: між іменем концепту ПЕРСОНАЖ та схемою-атрибутом можна встановити **семантичний** зв'язок: *Mike Hooligan* (чоловіче ім'я жінки-полісмена) → [риса характеру: MANLY, AGGRESSIVE, NOTORIOUS], *Terence Service* → [соціальний прошарок: LOW CLASS], *John Self* – [риса: SELFISH]. Ім'я сприяє реалізації «ефекту невиправданого очікування», втілюючи авторську **іронію**: *Odilo Unverdorben* (з нім. *Unverdorben* – непорочний) – [професійна роль: NAZI-OFFICER]. **Алюзивне** ім'я відсилає до іншого тексту та сприяє перенесенню окремих атрибутів персонажа-прототипа на однойменного персонажа роману М. Аміса. Ім'я персонажа, що страждає на амнезію, *Mary Lamb* є довільно вибране нею зі слів дитячої пісеньки: «*Mary Had a Little Lamb*». Воно також є засобом ім.плі-

кації концептуальних атрибутів [риси: INNOCENT, SIMPLE, NAIVE]. Водночас ім'я другого «Я» персонажа, що є предметом пошуків упродовж усього роману – *My Hide* апелює до твору Р. Стівенсона «*Dr. Jekyll and Mr. Hide*» та викликає асоціації зі схемою особистих параметрів [риси: EVIL].

Декодування текстових ключів забезпечує постійну активацію схем. Звертання до схем усіх трьох рівнів, згаданих у підрозділі 2, може відбуватися в тексті **експліцитними** та **імпліцитними** текстовими індикаторами. Реконструкцію схем-складників здійснюємо з використанням методики В. Г. Ніконової, через відбір релевантних текстових фрагментів. На позначення прямих лінгвістичних активаторів схем використовуємо широко вживаний термін *лексичний експлікатор*, що в нашому дослідженні ідентифікується з терміном, автором якого є В. Г. Ніконова, – *ключовий елемент* [20: 128]. Він слугує на позначення лексеми у складі контексту, що може бути використана для найменування концепту, а в нашому випадку схеми-складника КП: «*My features I inherited from my father. They are rural rather than urban – flat, undecided* [зовнішність: RURAL, FLAT, UNDECIDED FEATURES]. *The hair is dyed blonde* [зовнішність: DYED BLONDE]. *But all that went to pieces, when I was ten, and thereafter I was raised by the state* [роль особистих стосунків: STATE-RAISED]. *I don't know where my parents are* [роль особистих стосунків: ORPHAN]. *I'm five-ten and I go 180. (175 cm, approx. 90 kg)* [зовнішність: TALLISH, STOUT]» [30: 2–3]. Лексичні експлікатори використовуються як імена схем трьох рівнів. Вони присутні в самопрезентації персонажа, характеристиці персонажа іншими співучасниками текстового світу, а також у прямій авторській характеристиці.

Текстовий фрагмент (контекст), що не містить лексеми – ключового елемента, В. Г. Ніконова пропонує називати *смысловим релятом* [20: 128]. Він вживається на позначення досить широкого діапазону мовних та мовленнєвих одиниць, що апелюють до концепту – від слова до тексту. Частковими синонімами терміна *лексичний експлікатор*, на нашу думку, є терміни *номінативна одиниця*, *номінат* [21: 169], *хедер* (header) [22: 48], котрі вважаємо взаємозамінними. Вони вживаються на позначення лексеми, що активує схему, через семантичний зв'язок з її іменем, та перебуває з ним у співвідношенні гіпонім–гіперонім. Фактично, ці терміни є синонімічними до терміна *смысловий релят*. Він ідентифікується зі широким спектром мовних – від слова до тексту, та позамовних засобів [20: 128]. Перехід від смыслового реляту до імені схеми-складника здійснюється через добір лексеми-імені схеми на основі встановлення **семантичного** (сема → концепт), **логічного** чи **асоціативного** зв'язку між ними. Компресія та синтез наданої інформації, що втілюється в іменах схем трьох рівнів КП, відбувається у свідомості реципієнта за допомогою операцій умовиводу.

До прикладу, експлікація схеми особистих параметрів [стан здоров'я: PHYSICALLY UNWELL] відбувається шляхом добору її імені через встановлення семантичного зв'язку між лексемами одного семантичного поля «*wreck*», «*falling apart*», «*cracking up*», які разом із словосполученнями «*cratered with stains and burns*», «*drenched in sweat*» поділяють спільний компонент значення «*tobeoutoforder*», на основі якого добираємо ім'я схеми PHYSICALLY UNWELL (1). Текстовий фрагмент додатково профілізовано паралельними конструкціями (АА ББ).

Добір імені схеми макрогрупових параметрів [вік: CHILD] відбувається на основі асоціативного зв'язку, що може бути встановлений між синтаксичною структурою речень, алогічністю висновків та простотою дитячого мовлення (2).

Логічний ланцюжок операції переходу від послідовності антропонімів до схеми особистих параметрів [риса: PROMISCUITY] (3) можна проілюструвати: послідовність жіночих прізвищ → послідовність коханок → схема особистих параметрів [риса: PROMISCUITY].

(1) «*He was still a wreck. Just because he wore bright bowties and fancy waistcoats didn't mean he wasn't falling apart. Just because he slept in paisley pyjamas didn't mean he wasn't cracking up. Those bowties and waistcoats were cratered with stains and burns. Those paisley pyjamas were always drenched in sweat*» [33: 40].

(2) «*Mummy? Chickens are alive. We catch them and burn them - and then they're dead! But you can't eat chicks. Not little good chicks. Because chicks are good. You can just stroke them and everything. But you can eat ducks. Because ducks are fat*» [34: 171].

(3) «*I have been there (in the Laundry Room) with Nurse Davis. I now go there with Nurse Tremlett. There are two Recovery Rooms on the fourth floor where it's usually okay. I used to go there with Nurse Cobretti. I hope to go there soon with Nurses Sammon and Booker. Sometimes I don't even bother to take off my gown, which is all smeared and tyretracked. I just kick off my clogs*» [34: 93].

Специфіка смислового наповнення КП прогнозує його структуру як такого, що будується шляхом категоризації, індивідуації, рекатегоризації чи персоналізації. Водночас створюється можливість для виявлення композиційних та змістових аспектів текстового втілення концепту ПЕРСОНАЖ, що лежать в основі опозиції концептів ПЕРСОНАЖ РЕАЛІСТИЧНИЙ :: ПЕРСОНАЖ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ.

Композиційна специфіка текстового втілення концепту ПЕРСОНАЖ у постмодерністському романі

Внаслідок застосування постструктуралістських стратегій до основних суб'єктних центрів твору постає концепт ПЕРСОНАЖ як своєрідний текстовий концепт-аномалія. У ньому втілюється постмодерністське єство персонажа як дефрагментованої, маргіналізованої, амбівалентної та інтровертної сутності.

Дефрагментованість концепту ПЕРСОНАЖ втілюється шляхом авторського цілеспрямованого добору референційних засобів та нарративних тактик. Персонаж змальовується не як єдине ціле, а як сукупність двох чи більше окремих ідентичностей під різними іменами, концептуальні атрибути яких можуть бути суперечливими. Одним із засобів розщеплення концепту ПЕРСОНАЖ є тактика оповіді від другого «Я»: «альтер-его» [34], «супер-его» персонажа [35]:

«*Yes, we are close again, he and I.*

... I? Well, I'm the voice of consciousness (which made such a dramatic comeback between his first and second marriages), and I perform other duties compatible with those of the superego. No, I'm not the poet he never was... Confined by truth, by Life, I'm nonetheless the part of him that always tried to listen out for that» [35: 462].

Децентрованість концепту ПЕРСОНАЖ втілюється шляхом реалізації стратегії нон-селекції: у ризомному постмодерному світі та його текстовому аналогові стираються межі маргінального та нормального, а відтак маргінальне змінює свій пограничний статус. Системний вибір персонажів-маргіналів для передачі нетрадиційної думки щодо навколишнього світу та викриття його вад є однією з тенденцій дискурсу постмодерністського художнього твору. Мовне портретування психіки ментально-девіантних персонажів є цікавим для стилістико-когнітивного аналізу. Аналіз стилю мислення («*mindstyle*» [23: 103; 24: 97]) таких персонажів передбачає виокремлення

ідіосинкратичних концептів та когнітивних метафор, що відображають нетрадиційне сприйняття світу та є вирішальними в побудові цих КП.

Амбівалентність концепту ПЕРСОНАЖ реалізується через створення невизначеності самого факту існування персонажа та створення двозначності концептуального наповнення КП.

Свідоме розмивання меж персонажа здійснюється за допомогою наділення персонажа іменем, співзвучним службовій частині мови чи загальному іменнику, що доповнюється контекстом, який не сприяє виокремленню персонажа як окремої сутності.

До прикладу, подібність скороченого варіанта власного імені персонажа «*And*» та сполучника «*and*» посилюється ігноруванням з боку автора конвенцій подачі кожної персонажної репліки з нового рядка при репрезентації діалогічного мовлення: «*Nigel: «You're not still peddling that muck, are you?» And: «The videos and that: course. Freedom of expression. But not that stuff.» Nigel: «Because that's a no-no, that is.» And: «Definitely no go.» Nigel: «It's not on.» And: «No soap whatso.» Nigel: «I worry about you, And. On the train to Manchester.» Nigel: «Us sitting on the floor between the compartments? Okay, there's nowhere else to sit. But I look at you and I think: He fucking loves it. Down there in the dirt with his can of lager.» And: «What's this in aid of, Nige?» Nigel: «I worry about you, And.» And: «Well worry about your fucking taxes» [31: 56–57].*

Амбівалентність схем-складників втілюється шляхом застосування мовної гри на різних рівнях, нарративних тактик змінної та множинної фокалізації, тактики ненадійного наратора, смислового алогізму.

Ім'я персонажа з роману «*Yellow Dog*», «K8», сформоване шляхом омофонографічного перетворення, що властиве електронній комунікації. В умовах інтернет-комунікації читач, а також журналіст таблоїду сподівається, що віртуальна K8 – це Кейт (*Kate*). Проте при зустрічі Кейт виявилась Кейтом (*Keith*), котрий зізнається в тому, що він – транссексуал: «*in scribendo Veritas, yellow dog. it's all in h&, clint. i've been under the nife. but not 2 destroy – 2 cre8!*» [31: 326]. Двозначність автор приховав в імені від самого початку. Отже, амбівалентність впливає на процес формування різнорівневих схем КП, тимчасово стримуючи процес концептуалізації.

Інтровертність концепту ПЕРСОНАЖ втілюється на суб'єктно-мовленнєвому та композиційно-мовленнєвому рівнях. Екстеріоризація мисленнєвих процесів та внутрішніх рефлексій відбувається шляхом вибору нарративної тактики гомодієгетичного наратора (*I-narration*) («*The Rachel Papers*», «*Success*», «*London Fields*»), через вкраплення фрагментів нарації від другої особи (*you-narration*), що екстеріоризують схеми-складники КП [36: 30–31, 52–53, 108–109; 32: 13, 57–58, 84–85, 133–135]: «*There is a Western phenomenon called the male midlife crisis. Very often it is heralded by divorce. What history might have done to you, you bring about on purpose: separation from woman and child. Don't tell me that such men aren't tasting the ancient flavours of death and defeat*» [32: 58]. Залучення текстових уведень у вигляді листів («*House of Meetings*», «*Pregnant Widow*»), нотаток щоденника («*London Fields*») сприяють експліцитності ментальних рефлексій персонажа та відкривають можливість для концептуального моделювання. Предметом рефлексій персонажів стають: підлітковий нарцисизм, особистість як носій різних масок, процес написання твору персонажем-наратором, власна вербальна поведінка (ситуативний вибір соціолекту): «*As the taxi swept up, I unwound in the back, quietly rehearsing lower-middle-class accents for the benefit of my brother in law*» [37: 18]; «*I opted for thick Chelsea: «Hhulloh», as if someone has just informed*

me that this greeting had an initial h and I was trying it out. «Hello.» Her tone was patronizingly neutral; her accent instantly turned mine into educated upper-middle» [37: 33]. Інтровертні персонажі – це персонажі, змальовані на етапі внутрішньої кризи (переходу до повноліття, кризи середнього віку чи передсмертного стану), котра зумовлює самозаглиблення та самоаналіз.

Змістові аспекти текстової реалізації концепту ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ПЕРСОНАЖ

Проникнення в суть феномену персонажа постмодерністського роману, пов'язане з розумінням суспільних тенденцій західної постіндустріальної епохи, специфіки суб'єкта західного суспільства та міри відображення такого суб'єкта в концепті ПЕРСОНАЖ із міметичною та неміметичною домінантою. Персонаж у постмодерністській філософії постає «точкою доступу безособових дискурсів, зацікавлених у збереженні влади» [25: 63]. Термін «дискурс» у цьому випадку потрактовано, у розумінні Фуко, як форму влади, що не є безневинною, а повсякчас цінніснонасиченою, керованою єдиною метою здобути та утримати владу [25: 63]. Диференційною ознакою концепту ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ПЕРСОНАЖ є присутність на рівні особистих рис схем, що є *константами* чи *автохтонами* [26: 106] постмодернізму.

Одним з найпотужніших, визначальних дискурсів постіндустріальної епохи, на думку теоретиків соціальної філософії З. Баумана, Ж. Ф. Бодріяра, Г.–Е. Дебора, Ф. Джеймсона, є дискурс консюмеризму (*consumerism*), ідеологія споживацтва, що створює передумови для існування сучасного західного суспільства достатку (*affluent society*), суспільства терпимості, вседозволеності (*permissive society*), суспільства медіа, спектаклю, мультикультурного капіталізму кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Концепти-автохтони постмодерністського дискурсу втілюються у схемах присутніх на рівні особистих параметрів концепту ПЕРСОНАЖ, маркованого в такий спосіб у дихотомії ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ :: РЕАЛІСТИЧНИЙ. Вибір концептів VIOLENCE, DISORIENTATION, DRUGS, NON-VIOLENCE, як автохтонів постмодерністського дискурсу, ґрунтується на гіпотезі Ж. Ф. Бодріяра про те, що «максимізація споживання (стимульована мас-медіа) призводить до порушення балансу в суспільстві достатку та продукує *деструктивність* (насильство, злочини), заразливу *депресивність* (втому, самогубство, неврози), що проходить через форми колективної втечі (наркотики, хіпі, ненасильство)» [27: 222]. Так пояснюється глибока єдність усього процесу: «жодна інша гіпотеза не може врахувати тієї множини різномірних феноменів (достатку, насилля, ейфорії, депресії), котрі характеризують загалом суспільство споживання та які, як здається, є необхідно пов'язаними, хоча й їхня логіка залишається незрозумілою в межах сучасної антропології» [27: 233].

Постіндустріальне суспільство перебуває на інформаційній стадії розвитку, коли роль мас-медіа є визначальною у блискавичному поширенні інформації. Мас-медіа при цьому є не лише засобами передачі інформації, а інструментом моделювання психіки людини [28: 23]. ЗМІ є засобами і ситуативної, і стратегічної маніпуляції (формування основних цінностей, потреб, ідей, стереотипів, звичок). Відбувається процес «віртуалізації життя» – люди дедалі більше рівняються на стандарти із віртуальної сфери. Специфічне постмодерне світовідчуття пов'язують із «культурною мутацією – кардинальною зміною поглядів, ставлень, філософій та естетичного сприйняття» [29: VIII]. Такий тип світогляду відображено у схемах-атрибутах КП рівня особистих параметрів – VIOLENCE, DISORIENTATION, NON-VIOLENCE, DRUGS. Захоплення персонажів романів М. Аміса віддзеркалюють масові феномени кінця ХХ ст. – TV, TABLOID, PORNOGRAPHY, JUNK FOOD. Пласт КП трактуємо як маркованих

членів опозиції ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ :: РЕАЛІСТИЧНИЙ в міру присутності в їхній структурі на рівні особистих параметрів названих концептів-автохтонів.

Отож, процес реконструкції концепту ПЕРСОНАЖ з тексту постмодерністського твору передбачає врахування двох глобальних дискурсних стратегій: стратегії дефаміляризації (спрямованої на збільшення читацьких когнітивних зусиль) та стратегії компенсації (скерованої на встановлення інтерпретації). У постмодерністському романі М. Аміса концепт ПЕРСОНАЖ постає градуальною категорією, на одному полюсі якої розміщений концепт РЕАЛІСТИЧНИЙ ПЕРСОНАЖ, а на протилежному йому – концепт ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ПЕРСОНАЖ. Комбінація та баланс структурних, композиційних та змістових чинників визначає розміщення окремої реалізації концепту ПЕРСОНАЖ в межах цієї шкали.

Подальшою перспективою дослідження є висвітлення ментального функціонування свідомості персонажа, від сприйняття до метакогніції, з використанням інструментарію когнітивної науки, а також аналіз комунікативного аспекту втілення персонажа як віртуальної мовної особистості в тексті постмодерністського твору.

1. *Бехта І.* Парадигма англомовного постмодерністського художнього тексту / І. Бехта // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – Чернівці, 2011. – Вип. 551/552. – С. 85–92. – (Сер. «Германська філологія»).
2. *Schneider R.* Reader constructs / R. Schneider // Routledge Encyclopedia of Narrative Theory / ed. by D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan. – Routledge ; London ; New York, 2005. – P. 482–483.
3. *Гончарова Е. А.* Интерпретация текста. Немецкий язык / Е. А. Гончарова, И. П. Шишкина. – М. : Высшая шк., 2005. – 368 с.
4. *Чернявская В. Е.* Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность / В. Е. Чернявская. – М. : Либроком, 2009. – 248 с.
5. *Ingarden R.* The Cognition of the Literary Work of Art / R. Ingarden ; [transl. by R. A. Crowley and K. R. Olsen]. – Evanston : Northwestern University Press, 1980. – 436 p.
6. *Риффатер М.* Критерии стилистического анализа / М. Риффатер ; [пер. с англ. А. М. Фитерман] // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX : Лингвостилистика / [сост. и вступ. ст. И. Р. Гальперина]. – М. : Прогресс, 1980. – С. 69–98.
7. *Chatman S.* Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film / S. Chatman. – Ithaca ; New York : Cornell University Press, 1980. – 277 p.
8. *Phelan J.* Reading People, Reading Plots: Character, Progression and the Interpretation of Narrative / J. Phelan. – Chicago ; London : The University of Chicago Press. – 1989. – 238 p.
9. *Dijk T. A. Van.* Communicating Racism: Ethnic Prejudice in Thought and Talk / T. A. van Dijk. – Newbury Park : Sage, 1987. – 440 p.
10. *Dijk T. A. van* Social Cognition, Social Power, Social Discourse / T. A. van Dijk // Text. – 1990. – № 8 (1–2). – P. 129–157.
11. *Culpeper J.* Language and characterization: people in plays and other texts / J. Culpeper. – Longman, Person ESL, 2001. – 328 p.
12. *Culpeper J.* A cognitive stylistic approach to characterization / J. Culpeper // Cognitive Stylistics: Language and Cognition in text analysis / ed. by E. Semino, J. V. Culpeper. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins B. V., 2002. – P. 251–278.
13. *Margolin U.* Comments on Culpeper / U. Margolin // Cognitive Poetics: Goals, Gains and Gaps / ed. by G. Brône, J. Vandaele. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2009. – P. 161–168.

14. *Eysenck M. W.* Cognitive Psychology: A Student's Handbook / M. W. Eysenck, M. T. Keane. – London ; New York : Psychology Press Ltd, 2005. – 646 p.
15. *Cook G.* Discourse and Literature: the interplay of form and mind / G. Cook. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 253 p.
16. *Rosch E.* Basic objects and natural categories / [E. Rosch, C. Mervis, W. Gray, D. Johnson, P. Boyes-Braem]. – Cognitive Psychology. – 1976. – № 8. – P. 382–439.
17. *Schneider R.* Toward a cognitive theory of literary character : the dynamics of mental-model construction. Style. Northern Illinois University, 2001 [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://www.highbeam.com><http://www.highbeam.com> .
18. *Шкловский В.* О теории прозы / В. О. Шкловский. – М. : Сов. писатель, 1983. – 382 с.
19. *Leech G. N.* Style in Fiction: a linguistic introduction to English fictional prose / G. N. Leech, M. Short. – Pearson Educational Ltd, 2007. – 404 p.
20. *Ніконова В. Г.* Трагедійна картина світу в поезії Шекспіра: монографія / В. Г. Ніконова. – Д. : Вид-во ДУЕП, 2007. – 364 с.
21. *Бехта І. А.* Оповідний дискурс в англomовній художній прозі: типологія та динаміка мовленнєвих форм : дис. ... д-ра філ. наук : 10.02.04 / І. А. Бехта ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 526 с.
22. *Schank R. C.* Scripts, Plans, Goals and Understanding / R. C. Schank, R. Abelson. – New York : Wiley, 1977. – 248 p.
23. *Fowler R.* Linguistics and the Novel / R. Fowler. – London ; New York : Methuen, 1977. – 145 p.
24. *Semino E.* A cognitive stylistic approach to mind style in narrative fiction / E. A. Semino // Cognitive Stylistics: Language and Cognition in text analysis / [ed. by E. Semino, J. V. Culpeper]. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins B. V., 2002. – P. 95–122.
25. *Fokkema A.* Postmodern Character: A Study of Characterisation in British and American Postmodern Fiction / F. Fokkema. – Amsterdam ; Atlanta : Rodopi, 1991. – 205 p.
26. *Слышкин Г. Г.* Лингвокультурные концепты и метаконцепты / Г. Г. Слышкин. – Волгоград : Перемена, 2004. – 290 с.
27. *Бодрийяр Ж.* Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр / [пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской]. – М. : Республика. Культурная революция, 2006. – 269 с.
28. *Зражевська Н. І.* Сучасні засоби масових комунікацій як фактор зміни сприйняття світу / Н. І. Зражевська // Вісн. Дніпропетров. ун-ту. – 2006. – № 8. – С. 22–27. – (Сер. : «Літературознавство. Журналістика»).
29. *Berger A. A.* The Portable Postmodernist / A. A. Berger. – Walnut Creek, Lanham ; New York ; Oxford : AltaMira Press, 2003. – 119 p.

Використані джерела

1. *Amis M.* Night Train / M. Amis. – Vintage, 1998. – 149 p.
2. *Amis M.* Yellow Dog / M. Amis. – London : Jonathan Cape, 2003. – 340 p.
3. *Amis M.* House of Meetings / M. Amis. – London : Vintage Books, 2007. – 199 p.
4. *Amis M.* The Information / M. Amis. – Flamingo : HarperCollinsPublishers, 1996. – 494 p.
5. *Amis M.* Time's Arrow / M. Amis. – Penguin Books, 1991. – 176 p.
6. *Amis M.* The Pregnant Widow. Inside History / M. Amis. – Jonathan Cape, 2010. – 470 p.
7. *Amis M.* Other People: A Mystery Story / M. Amis. – Penguin Books, 1982. – 207 p.
8. *Amis M.* The Rachel Papers / M. Amis. – Penguin Books, 1984. – 219 p.

CONCEPT CHARACTER AS A SOCIALLY DETERMINED MENTAL MODEL**Oksana Hural**

*Ivan Franko National University in Lviv,
vul. Universytetska, 1, Lviv, 79000, Ukraine
govdox@yahoo.com*

The article deals with the problem of cognitive modelling of a concept CHARACTER within the text of English postmodern novel. The concept CHARACTER is seen as a result of interaction of socially determined reader's cognitive base and literary text. The subject of research is the linguistic cognitive mechanisms of concept reconstruction. The latter appears to be a gradual category. Thus, each character occurrence in the text can be located on the scale between two poles: REALISTIC CHARACTER :: POSTMODERN CHARACTER. The dynamics of character concept in postmodernist text is reviewed by means of schema theory. The article aims at more precise definition of the methods of constituent schema inference and formation, and the detailed description of compositional and thematic characteristic features of the concept POSTMODERN CHARACTER as a marked member of the opposition.

Key words: cognitive poetics, schema theory, concept, postmodernist text, narrative strategy.

**КОНЦЕПТ ПЕРСОНАЖ
КАК СОЦИАЛЬНО ОБУСЛОВЛЕННАЯ МЕНТАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ****Оксана Гураль**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина
govdox@yahoo.com*

Статья посвящена проблеме лингвокогнитивного моделирования концепта ПЕРСОНАЖ на материале английского постмодернистского романа. Концепт ПЕРСОНАЖ рассмотрен как результат взаимодействия социально обусловленной читательской когнитивной базы и текста произведения. Предметом исследования являются лингвокогнитивные механизмы реконструкции данного концепта. Концепт ПЕРСОНАЖ выступает градуальной категорией, единичные реализации которой располагаются на оси между двумя полюсами ПЕРСОНАЖ РЕАЛИСТИЧЕСКИЙ :: ПЕРСОНАЖ ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ. Динамика концепта в тексте постмодернистского романа раскрыта при помощи теории схем, уточнена методика выделения его схем-составляющих, а также рассмотрена композиционная и смысловая специфика концепта ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ ПЕРСОНАЖ как маркированного члена оппозиции.

Ключевые слова: когнитивная поэтика, теория схем, концепт, постмодернистский текст, нарративная стратегия.

Стаття надійшла до редколегії 20.09.2011

Прийнята до друку 14.10.2011